

Λίζα ΜΠΕΝΟΥ

Οι «συλλογές» νόμων του 14^{ου} αιώνα: Έργα αποθησαυρισμού νομικών διατάξεων ή νέα πρόταση κωδικοποίησης;¹

Το ερώτημα δεν είναι ούτε νέο ούτε αφορά αποκλειστικά και μόνο τις «συλλογές» νόμων του 14^{ου} αιώνα. Αντίθετα είναι συνυφασμένο με την ιστορία του βυζαντινού δικαίου έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε από την επομένη του τέλους της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι τις μέρες μας. Η πλούσια παράδοση βυζαντινών νομικών χειρογράφων αντιμετωπίστηκε, ανάλογα με τις αντιλήψεις και τις επιταγές των διαφορετικών εποχών, είτε σαν η ελληνική έκδοση του ρωμαϊκού δικαίου είτε σαν συμπιλήματα νομικών διατάξεων, –έκφραση της τάσης εγκυκλοπαιδισμού

1. Το κείμενο που ακολουθεί είναι η ανακοίνωση που έγινε τον Οκτώβριο 2009 στη συνάντηση των ιστορικών του Δικαίου στην Κομοτηνή, μετά από πρόσκληση του καθηγητού κύριου Κωσταντίνου Πιτσάκη. Αποτελεί μια πρώτη παρουσίαση ενός τμήματος της υπό έκδοση διατριβής μου με τίτλο “Théorie et pratique juridiques à l’époque des Paléologues. Byzance XIIIe-XVe siècles. Le droit de propriété et son application” που υποστηρίχθηκε τον Ιούνιο 2009 στο Παρίσι, στην EHES με επιτροπή τους André Guillou, François Hartog, Laurent Mayali και Σταύρο Περεντίδη.

των Βυζαντινών—, πότε σαν έκφραση ιδεολογικοπολιτικής επιβολής της αυτοκρατορικής εξουσίας.

Σε ένα πρόσφατο άρθρο του με τίτλο «Ιδεολογικές και πρακτικές παράμετροι του γλωσσικού προσανατολισμού των νομικών κειμένων στο πρώιμο και το μέσο Βυζάντιο», ο Σπύρος Τρωιάνος συνοψίζει την σημερινή κρατούσα άποψη όταν, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι: «...Οι Βυζαντινοί δεν έπαψαν ποτέ να αισθάνονται ως «Ρωμαίοι» και δεμέλιο της πολιτικής θεωρίας τους εξακολούθησε και στους μέσους χρόνους, όπως και στην εποχή του Ιουστινιανού, να είναι η αδιάσπαστη συνέχιση της ενιαίας κρατικής υποστάσεως της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, της οποίας στοιχείο, ανάμεσα σε άλλα, υπήρξε και η δικαιική αλληλουχία που αναζητούσε έρεισμα στον ψευδοκωδικοποιητικό χαρακτήρα της βυζαντινής νομοθετικής παραγωγής...». Και συνεχίζει λίγο παρακάτω: «...Στα πλαίσια αυτά διαδέχθηκαν οι Βυζαντινοί τους Ισραηλίτες ως περιούσιος λαός του Θεού...», επικαλούμενος δε και μια επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτου υποστηρίζει ότι: «...Η διαδοχή δε αυτή επεκτείνεται και στην ελληνική γλώσσα, σε σημείο ώστε η παλαιά κυριαρχία της λατινικής στον χώρο του δικαίου να μένει μόνο ως ανάμνηση στο πεδίο της ορολογίας με τον χαρακτηρισμό της νομικής επιστήμης ως ιταλικής επιστήμης»².

Με δυο λόγια η νομοθετική παραγωγή των Βυζαντινών έχει χαρακτήρα ψευδοκωδικοποιητικό και η νομική επιστήμη χαρακτηρίζεται από τους ίδιους σαν ιταλική επιστήμη. Μοναδικός της ρόλος, η επιβολή της ιδεολογίας της αυτοκρατορικής εξουσίας, που εμμένει στην δέση του συνεχιστή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Μοναδική παραχώρηση της αυτοκρατορικής εξουσίας, η αποδοχή της ελληνικής γλώσσας σαν επίσημης γλώσσας της αυτοκρατορίας, μια και πολύ πρώιμα, —πριν από την κωδικοποίηση ή ψευδοκωδικοποίηση του Ιουστινιανού—, έγινε αντιληπτό από την πολιτική εξουσία ότι η «πάτριος» γλώσσα των Ρωμαίων δεν ήταν αντιληπτή «τοις πολλοίς».

Ωστόσο το ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, —η βυζαντινή αυτοκρατορία—, υπήρξε και επέζησε για περίπου χίλια χρόνια. Η εδαφική της κυριαρχία αυξομειώθηκε στη διάρκεια των αιώνων. Καταλύεται το 1204 από τους σταυροφόρους μέχρι το 1261, και συρρικνωμένη κατά κύριο λόγο στην περιοχή της Θράκης και της Μακεδονίας στην εποχή των Παλαιολόγων, καταλύεται το 1453 από τους Οθωμανούς. Αν δεχτούμε λοιπόν την άποψη ότι η έγγραφη νομική βυζαντινή παράδοση αντιπροσωπεύει μόνο την αυτοκρατορική προπαγάνδα και όχι το δικαιικό σύστημα

2. Σ. Τρωιάνος, «Ιδεολογικές και πρακτικές παράμετροι του γλωσσικού προσανατολισμού των νομικών κειμένων στο πρώιμο και στο μέσο Βυζάντιο», «Κατευόδιον» *In memoriam Nikos Oikonomides*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2008, σελ. 211 και 212.

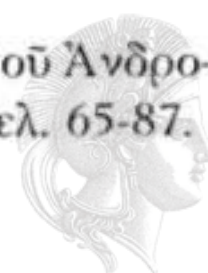
της αυτοκρατορίας, βρισκόμαστε μπροστά στο εξής ιστορικό παράδοξο: ένα πολιτικό σύστημα που επέζησε περίπου δέκα αιώνες, μία έκφραση πολιτικής εξουσίας, –ο αυτοκράτορας–, μία κυρίαρχη ιδεολογία, –η χριστιανική–, μία κυρίαρχη γλώσσα, –η ελληνική–, χωρίς ενιαίο δικαίκο σύστημα. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο πόλων εξουσίας, δηλαδή πολιτείας και εκκλησίας, μεταξύ υπηκόων και πόλων εξουσίας, καθώς και μεταξύ υπηκόων προσδιορίζονται από κάποιο απροσδιόριστο νομικό καθεστώς βασισμένο σε απροσδιόριστα εθιμικά δίκαια ανατολικής προέλευσης βασισμένα κατά κύριο λόγο στο κείμενο της Παλαιάς Διαθήκης³.

Αν αυτή είναι η κυρίαρχη άποψη για την βυζαντινή νομική γραμματεία για την περίοδο από τον 6^ο ως τον 12^ο αιώνα, για την τελευταία περίοδο, 13^ο–15^ο αιώνα, η εικόνα που δίνεται είναι ακόμη χειρότερη. Η πολιτική εξουσία, αποδυναμωμένη από τις δυναστικές έριδες, από τους εξωτερικούς κινδύνους και από την οικονομική ένδεια, –σύμφωνα με την ίδια άποψη–, δεν ασχολείται καθόλου με το νομοθετικό έργο, με εξαίρεση τις αποτυχημένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των δύο Ανδρονίκων του δικαστηριακού οργανισμού και την επικύρωση της γνωστής νεαράς του Αθανασίου, που και αυτή έχει αμφισβητηθεί από τον Μ. Τουρτόγλου⁴. Επιπρόσθετα, λόγω της διάλυσης της αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους, οι «συλλογές» νόμων, –επισήμων ή ιδιωτικών–, σε χρήση μέχρι την κατάλυση, ήταν δυσεύρετες. Κατά συνέπεια, είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προσδιορίσει κανείς αν υπήρχε κάποια νομιμότητα και κατά πόσο η όποια νομιμότητα μπορούσε να επιβληθεί από την πολιτική εξουσία και να διασφαλιστεί από τους κρατικούς υπαλλήλους.

Ωστόσο, εκτός από την άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών, η εποχή αυτή μας έχει παραδώσει ένα αριθμό «συλλογών» νομικών διατάξεων και κανόνων της εκκλησίας με πλούσια χειρόγραφη παράδοση, όπως έχει καταγραφεί σήμερα από τους ειδικούς ερευνητές. Η κυρίαρχη άποψη είναι ότι είναι έργα κατά κύριο λόγο αποθησαυρισμού τα οποία ελάχιστη σχέση –αν όχι καμία–, έχουν με την πρακτική εφαρμογή του δικαίου της εποχής τους. Επιπρόσθετα τα έργα αυτά θεωρήθηκαν ως έργα μέτριας ή ακόμη και κακής ποιότητας και οι συντάκτες τους ως μέτριοι νομικοί ή ακόμη και ως παντελώς άσχετοι με τη νομική επιστή-

3. Μεταξύ άλλων, βλ. Σ. Τρωιάνος, «Ιδεολογικές και πρακτικές παράμετροι του γλωσσικού προσανατολισμού...» σελ. 210 και P. Pieler, «Das Alte Testament im Rechtsdenken der Byzantiner», στον τόμο *Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (Athener Reihe)*, I, Athènes 1997, σελ. 81-113.

4. Μ. Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς “Νεαρᾶς 26” τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 70, Ἀθῆναι, 1995, σελ. 65-87.

μη. Τα έργα αυτά όμως μεταφράστηκαν στις γλώσσες των βαλκανικών εθνών⁵ σχεδόν συγχρόνως και αποτέλεσαν τους κώδικες νόμων που ρύθμιζαν τις σχέσεις των χριστιανικών κοινοτήτων κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η κριτική στάση των ερευνητών σχετικά με τις συλλογές αυτές στηρίζεται κυρίως στην επιλογή των διατάξεων των συντακτών τους. Συνυπάρχουν αντιφατικές διατάξεις, η χρονολογία έκδοσης των διατάξεων δεν λαμβάνεται υπόψη, με αποτέλεσμα να συμπεριλαμβάνονται διατάξεις προγενέστερου νόμου που έχουν καταργηθεί από μεταγενέστερο.

Για τον σημερινό νομικό η σύνδεση του υλικού αυτού δεν έχει κανένα νόημα. Για τους ιστορικούς του δικαίου που ερευνούν την παράδοση των νομικών αυτών χειρογράφων από φιλολογική σκοπιά συγκρίνοντάς τα μάλιστα με το πρώιμο ρωμαϊκό δίκαιο, η σύνδεση αυτή δεν έχει επίσης κανένα νόημα.

Αναρωτιέμαι αν κανείς εξετάσει τις συλλογές αυτές μέσα στις ιστορικο-πολιτικές συνθήκες που τις γέννησαν, αν τις συσχετίσει με τις άλλες διαφορετικές πηγές της ίδιας εποχής, μήπως τότε η εικόνα που θα προκύψει δεν είναι τόσο αρνητική. Μήπως, με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσε κανείς να προσεγγίσει καλύτερα το βυζαντινό δικαιοσύστημα. Ένα σύστημα που δεν ταυτίζεται ούτε με τα σύγχρονα δικαιοσύστηματα, ούτε με τα συστήματα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ή της αρχαίας Ελλάδας, ούτε με τα συστήματα της Μεσαιωνικής Δύσης. Μήπως θα μπορούσε κανείς να κατανοήσει τη λεπτότητα της σκέψης των βυζαντινών νομικών που με εξαιρετική δεξιοτεχνία συνδυάζαν παλαιότερες και συχνά ετερόκλητες διατάξεις με τις νεαρές που εξέδιδαν οι σύγχρονοί τους αυτοκράτορες, ώστε αφενός να διασφαλίζουν την ενότητα και συνέχεια του δικαιοσυστήματος της αυτοκρατορίας και αφετέρου, εμπλουτίζοντας τις συλλογές τους με διατάξεις εθιμικού δικαίου, να καλύπτουν τις ανάγκες της πρακτικής εφαρμογής του δικαίου.

Μια πρώτη προσέγγιση των πηγών της εποχής των Παλαιολόγων, των νομικών κειμένων, των πηγών που θεωρούνται φιλολογικές, της βυζαντινής χρονογραφίας σε συνάρτηση με τις δικαιοπρακτικές πράξεις και αποφάσεις των δικαστηρίων των μοναστηριακών αρχείων, επιτρέπει, κατά τη γνώμη μου, μία διαφορετική θεώρηση των νομικών αυτών συλλογών.

5. Μεταξύ άλλων, σχετικά με τη σύγχρονη μετάφραση στη σερβική γλώσσα του «Συντάγματος» του Μ. Βλάσταρη βλ. Srđan Šarkić, «The Concept of the Will in Roman, Byzantine and Serbian Medieval Law», *Fontes Minores XI*, Frankfurt am Main, 2005, σελ. 427-433. Β. Marković, «Το κληρονομικό δίκαιο στον κώδικα του Dušan και στο νόμο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 39, 2006, π. 131-142.

Επειδή δεν είναι δυνατόν, στο περιορισμένο πλαίσιο ενός άρθρου, να αναπτύξω όλες τις πτυχές αυτού του πολυσύνθετου ζητήματος, θα απομονώσω ορισμένες από αυτές που κατά τη γνώμη μου επιτρέπουν τη διαμόρφωση κάποιων πρώτων προτάσεων.

Καταρχήν θα ήθελα να αναφερθώ στους συντάκτες των χειρογράφων αυτών των συλλογών⁶. Εκτός από τον Ματθαίο Βλάσταρη και τον Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο δεν γνωρίζουμε τους συντάκτες των άλλων συλλογών. Είναι γνωστό ότι οι Βυζαντινοί δεν συνήθιζαν να υπογράφουν τα έργα τους. Ωστόσο σήμερα είναι αποδεκτό ότι οι συντάκτες αυτοί πρέπει να ήταν νομικοί. Εδώ ανοίγει μια άλλη μεγάλη συζήτηση. Υπήρχε ή όχι νομική εκπαίδευση στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα την εποχή των Παλαιολόγων; Η κρατούσα άποψη είναι ότι δεν υπήρχε. Νομίζω ότι εδώ θα πρέπει να τεθεί το ερώτημα τι εννοούμε νομική εκπαίδευση και αν η νομική εκπαίδευση μπορεί να είναι μόνο μία. Ο Π. Ζέπος γράφει: « Κατά τον 7^ο αιώνα συνετελέσθη ούτως η στροφή της νομικής παιδείας από της θεωρητικής ερεύνης προς την πρακτική αναζήτησιν. Είχε δε τούτο ως συνέπειαν, αν μη την διακοπήν, πάντως την μεταβολήν του προσανατολισμού της νομικής παιδείας»⁷. Εντάσσει δε τη νομική παιδεία στη γενικότερη παιδεία που περιλαμβάνει την γραμματική, τη διαλεκτική και τη ρητορική, – το *trivium*. Ειδικότερα, η νομική παιδεία εντάσσεται στη ρητορική και συμπληρώνεται με πρακτικές ασκήσεις. Όπως έχει παρατηρήσει ο J. Verpeaux⁸, η βυζαντινή εκπαιδευτική παράδοση παρουσιάζει μια εξαιρετική ενότητα που βασίζεται στα έργα των ρητόρων του 3^{ου} και 4^{ου} αιώνα και φθάνει ως τον 14^ο αιώνα. Τα έργα του Ερμογένη και του Αφθόνιου αποτελούν τη βάση των σπουδών της ρητορικής ως το τέλος του Βυζαντίου⁹. Με τις συλλογές προγυμνασμάτων ολοκληρώνεται η πρακτική εκπαίδευση της ρητορικής και της νομικής. Ο Νικόλαος Μύρων, ρήτωρ και διδάσκαλος, επιμένει ιδιαίτερα στη σημασία των προγυμνασμάτων αυτών για τη νομική εκπαίδευση¹⁰.

6. Αναλυτικότερα και για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Λίζα Μπένου, *όπ.π.* (σημ. 1), στο κεφάλαιο C. «La théorie-les recueils de lois».

7. Π. Ζέπος, «Η βυζαντινή νομική παιδεία κατά τον 7^ο αιώνα», *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Άνδρέα Στράτο*, II, Αθήνα 1986, 735-749, ιδ. σελ. 739.

8. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos. Homme d'État et humaniste byzantin (ca 1250/1255-1327)*, Paris, 1959, σελ. 31.

9. Στην ίδια συνάντηση των ιστορικών του Δικαίου στην Κομοτηνή (Οκτώβριος του 2009), ο κ. Δ. Καράμπελας παρουσίασε το περιεχόμενο των έργων αυτών στην ανακοίνωσή του με τίτλο: «Ερμογένης από την Ταρσό, "Περί στάσεων": ρητορική και ιστορία του δικαίου» (βλ. και στον παρόντα τόμο «Νομικές "στάσεις" και Ελληνικά Δίκαια από τον Ερμαγόρα στον Ερμογένη», σελ. III επ.).

10. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία (Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, 1978)*, MIET, Αθήνα, 1994, τ. Α', σελ. 173.

Για τους Βυζαντινούς λοιπόν, τουλάχιστον από τον 7^ο αιώνα και μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας, οι νομικές σπουδές εντάσσονται κατά κύριο λόγο στη ρητορική, αλλά και στη διαλεκτική. Η Παλαιολογία αναγέννηση των γραμμάτων και των τεχνών, εξ όσων γνωρίζω, δεν έχει αμφισβητηθεί από τους ειδικούς. Στις ίδιες σχολές που φοίτησαν οι δημιουργοί αυτής της αναγέννησης, φοίτησαν και οι νομικοί του 14^{ου} αιώνα.

Λίγα χρόνια μετά την επανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ο Μιχαήλ ο 8^{ος} εκδίδει ένα πρόσταγμα για την αναδιοργάνωση της διοίκησης. Παρενθετικά αναφέρω ότι οι εκδότες του προστάγματος, L. Burgmann και P. Magdalino θεωρούν ότι το πρόσταγμα αυτό αφορά μόνο την πάταξη της διαφθοράς των διοικητικών υπαλλήλων¹¹. Με το πρόσταγμα αυτό¹², ο Μιχαήλ εγκαινιάζει ένα ευέλικτο διοικητικό σύστημα, φυσικά βασισμένο στη μακρά βυζαντινή παράδοση, που ωστόσο είναι πολύ πιο συγκεντρωτικό, επανιδρύει το βασιλικό σεκρέτο, ορίζοντας συγχρόνως ότι για τη διευθέτηση διενέξεων στις επαρχίες θα αποστέλλει ο ίδιος ειδικά εντεταλμένους αντιπροσώπους του, τους δούκες. Επίσης ορίζει ότι οι εντεταλμένοι διοικητές των επαρχιών θα εκτελούν και χρέη δικαστή. Όλοι οφείλουν να γνωρίζουν τους νόμους της αυτοκρατορίας και να τους τηρούν με απόλυτη ακρίβεια και ισονομία. Σε γενικές γραμμές το σύστημα που έδωσε σε εφαρμογή ο Μιχαήλ, εφαρμόστηκε ως το τέλος της αυτοκρατορίας. Οι αξιωματούχοι των Παλαιολόγων, μεταξύ άλλων, όφειλαν να γνωρίζουν και τους νόμους και κατά περίπτωση να εκτελούν και χρέη δικαστή. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Νικηφόρος Χούμνος¹³. Το 1275, επί Μιχαήλ 8^{ου}, διορίζεται κοιέστωρ και του ανατίθεται διπλωματική αποστολή στην Περσία. Το 1293 διορίζεται μυστικός του Ανδρόνικου του 2^{ου}, το 1295 επί του κανικλείου και το 1309 κεφαλή της Θεσσαλονίκης. Σαν μυστικός εκτελεί και χρέη δικαστή και δικάζει τη διαφορά μεταξύ του Μανουήλ Νεοκαισαρίτη και της μονής Ιβήρων¹⁴. Σαν κεφαλή της πόλης της Θεσσαλονίκης, προεδρεύει του δικαστηρίου που

11. L. Burgmann-P. Magdalino, «Michael VIII on Maladministration. An unpublished Novel of the early Palaiologian period», *Fontes Minores*, VI, σελ. 377-392.

12. Σχετικά με αυτό το πρόσταγμα, βλ. αναλυτικότερα Λίζα Μπένου, *όπ.π.* (σημ. 1), κεφάλαιο: B. B. *L'oeuvre des empereurs: 6. L'administration du secteur public*.

13. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos. Homme d'État et humaniste byzantin (ca 1250/1255-1327)*, Paris 1959. Για τα αξιώματα της εποχής των Παλαιολόγων, βλ. J. Verpeaux, *Le traité des offices du Pseudo-Kodinos*, Παρίσι, 1976.

14. *Actes d'Iviron III*, no 67 (Ιανουάριος, ινδ. 8, 1295), σειρ. 62-66: ο μυστικός... Οι εκδότες ταυτίζουν τον μυστικό με τον Νικηφόρο Χούμνο, ο οποίος κατείχε αυτό το αξίωμα από το 1292/1293, *Prosopographie*: σελ. 132 και J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos*, *όπ.π.*, σελ. 38-40.

δικάζει τη διαφορά μεταξύ των μονών Χιλανδαρίου και Ξηροποτάμου¹⁵.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι ο Νικόλαος Καβάσιλας. Μεταξύ άλλων, ο λόγος που απευθύνει στην Άννα της Σαβοΐας «Περί τόκου», το 1347, που έχει δημοσιεύσει ο R. Guiland¹⁶, είναι δομημένος με νομικά επιχειρήματα και στηρίζεται σε διάταγμα του Ανδρόνικου του 3^{ου} σχετικό με την απαγόρευση είσπραξης των τόκων σε περιόδους πολιτικής και κοινωνικής κρίσης¹⁷. Διανοούμενος της εποχής του, εκκλησιαστικός και πολιτικός αξιωματούχος, γνώστης των νόμων, των παλαιών και των νέων, συντάσσει τους λόγους του βασισμένος στους Πλατωνικούς διαλόγους επικαλούμενος τις επί μέρους διατάξεις των σχετικών νόμων.

Έχει τονιστεί από τους ειδικούς ότι δεν υπάρχει ή τουλάχιστον ότι δεν έχουμε ειδήσεις για αυτοκρατορική εντολή σχετική με τη σύνταξη νέας συλλογής νόμων. Η αυτοκρατορική γραμματεία αναλώνεται στις τρέχουσες διοικητικές πράξεις και συντάσσει τα προστάγματα και χρυσόβουλλα των αυτοκρατόρων. Ωστόσο η αυτοκρατορική επιταγή προς τους αξιωματούχους της είναι να γνωρίζουν και να εφαρμόζουν «όσα οι δείοι και φιλευσεβείς νόμοι και κανόνες διακελεύονται...» ώστε να διασφαλίζεται η νομιμότητα στην αυτοκρατορική επικράτεια. Η άγνοια του νόμου δεν συγχωρείται, εκτός από τις ειδικά αναφερόμενες στον νόμο περιπτώσεις.

Από το τέλος του 13^{ου} ως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα συντάσσονται οι εξής συλλογές πολιτικών νόμων: Η Μικρά Σύνοψις, ο Ηυξημένος Πρόχειρος, η Εξαβιβλος, η ηυξημένη Εξαβιβλος, η συλλογή της Μονής Λειμώνος. Οι πιο γνωστές συλλογές των κανόνων της εκκλησίας είναι: Το Σύνταγμα κατά στοιχείον του Ματθαίου Βλάσταρη, που περιλαμβάνει και τους αντίστοιχους πολιτικούς νόμους καθώς και σχόλια κυρίως του Βαλσαμώνα, και η Επιτομή Κανόνων του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου. Η χειρόγραφη παράδοση των συλλογών αυτών μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι άλλη λιγότερο, άλλη περισσότερο, ήταν σε χρήση ήδη από την εποχή της σύνταξής τους. Η έλλειψη ρητής αυτοκρατορικής εντολής οδήγησε τους ειδικούς να τονίσουν τον ιδιωτικό χαρακτήρα των συλλογών αυτών και κατά συνέπεια την παντελή έλλειψη χρηστικότητας στην απονομή της δικαιοσύνης και στη διασφάλιση της νομιμότητας. Η Μ.-Τ. Fögen έφτασε στο σημείο να θεωρήσει ότι ο συντάκτης της Ηυξημένης Εξαβιβλου συνέταξε αυτό το έργο χάριν παιγνίου¹⁸. Ωστόσο ο

15. Actes de Chilandar I. no 15, Notes, σελ. 159 (26 Μαΐου, ινδ. 8, 1295).

16. R. Guiland, «Le traité inédit "Sur l'usure" de Nicolas Cabasilas», *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, 1935, p. 269-277.

17. Το κείμενο του διατάγματος αυτού, εξ όσων γνωρίζω, δεν έχει διασωθεί.

18. M.-T. Fögen, «Hexabiblos aucta. Eine Kompilation der spätbyzantinischen Rechtswissenschaft», *Fontes Minores*, VII, 1986, p. 291-292.

I. Medvedev, μετά από πολυετή έρευνα, επιμένει ότι είχε υπάρξει ένα εργαστήριο παραγωγής νομικών χειρογράφων στη Θεσσαλονίκη, προτείνει μάλιστα ότι επικεφαλής αυτού του εργαστηρίου ήταν πιθανότατα ο ίδιος ο Αρμενόπουλος¹⁹.

Νομίζω ότι είναι πιθανό οι διανοούμενοι, δημόσιοι και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους και σύμφωνα με την αυτοκρατορική εντολή να γνωρίζουν και να εφαρμόζουν τους νόμους, να συνέταξαν αυτές τις συλλογές των νόμων για να μπορούν να αντεπεξέλθουν στα καθήκοντά τους. Ας μην ξεχνάμε ότι ο Μιχαήλ ο 8^{ος} επέλεξε τον Σκουταριώτη ως δικαιοφύλακα επειδή, όπως λέει στο σχετικό πρόσταγμα, γνώριζε σε βάθος και τους πολιτικούς νόμους και τους κανόνες της εκκλησίας²⁰.

Όπως ήδη έχω αναφέρει, αρνητική κριτική έχει ασκηθεί και ως προς το περιεχόμενο των συλλογών αυτών. Ας σταθούμε εν συντομία στα επί μέρους σημεία κριτικής. Έχει τονιστεί ιδιαίτερα η έλλειψη των παλαιότερων νομικών κειμένων από όπου θα έπρεπε να αντλήσουν οι συντάκτες των συλλογών τις διατάξεις των νόμων και κατά συνέπεια το περιεχόμενό τους έχει κριθεί πτωχό. Οι συντάκτες έχουν αντλήσει διατάξεις από τις εξής συλλογές: Από τους γεωργικούς νόμους, το Επαρχικόν Βιβλίον, την Εκλογή των Ισαύρων, το Πρόχειρον και την Εισαγωγή των Μακεδόνων, τη Μεγάλη Σύνοψη, το Πόνημα του Ατταλειάτη και από νεαρές προγενέστερων αυτοκρατόρων. Οι μεταγενέστερες συλλογές αντλούν επίσης διατάξεις από τις προγενέστερες. Έτσι, για παράδειγμα, ο Αρμενόπουλος αντλεί διατάξεις από τη Μικρά Σύνοψη. Συγχρόνως εντάσσονται στις συλλογές αυτές και οι βασικές νεαρές των Παλαιολόγων. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι το περιεχόμενο των συλλογών αυτών δεν είναι τόσο πτωχό. Η βυζαντινή νομική παραγωγή αντιπροσωπεύεται, ίσως όχι ικανοποιητικά, από την εποχή του Ιουστινιανού ως την εποχή της σύνταξής τους. Για το ζήτημα της αντιφατικότητας των εμπεριεχομένων στις συλλογές διατάξεων και ορισμένων καταργημένων διατάξεων, νομίζω ότι έδωσε ικανοποιητική απάντηση ο B. Stolte στη μελέτη του «The decline and fall of legal manuscripts: Reflexions on some legal palimpsests»²¹, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι οι βυζαντινοί νομικοί προτιμούσαν να αφήνουν την επιλογή

19. I. Medvedev, «Υπήρχε στη Θεσσαλονίκη ένα εργαστήριο αντιγραφής νομικών χειρογράφων το 14^ο αιώνα;», *Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, Β' Συμπόσιο, 1992, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 215-229.

20. Π. και Ι. Ζέπος, *JGR*, 1, 1270, σελ. 502.

21. «Κατευόδιον» *In memoriam of Nikos Oikonomides, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe*, 15, Αθήνα 2008, σελ. 173-189.

της κατάργησης ή μη μίας νομικής διάταξης στην πρακτική εφαρμογή του δικαίου.

Ένα άλλο σημείο κριτικής είναι ότι μαζί με τα κείμενα των διατάξεων των νόμων οι συντάκτες συμπεριλαμβάνουν χωρίς διάκριση και ερμηνευτικά σχόλια νομικών όπως για παράδειγμα τα σχόλια του Βαλσαμώνα ή αποσπάσματα από την Πείρα του Ευστάδιου Ρωμαίου, καθώς επίσης και διατάξεις προερχόμενες από το εδιμικό δίκαιο. Θα ήθελα να υπενθυμίσω, σε αυτό το σημείο, ότι το έδιμο έχει αναγνωριστεί σαν πηγή δικαίου που μπορεί και να αντικαταστήσει το δετό δίκαιο ήδη από την εποχή του Κωνσταντίνου ο οποίος με το διάταγμά του 319 αναγνωρίζει το έδιμο σαν πηγή του δικαίου²². Από τότε μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας, ο βυζαντινός νομοθέτης υποχρεώνεται συχνά να αναγνωρίζει την υπεροχή του εδιμού σχετικά με τη ρύθμιση κάποιου συγκεκριμένου νομικού ζητήματος. Τα παραδείγματα που μπορεί να αντλήσει κανείς από όλη τη βυζαντινή περίοδο είναι αναρίθμητα. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσονται και τα σχόλια των νομικών ή οι αποφάσεις των δικαστηρίων οι οποίες συχνά παίζουν τον ρόλο της επικύρωσης κάποιου εδιμού εις βάρος του δετού δικαίου. Δεν βλέπω λοιπόν τον λόγο γιατί οι συντάκτες των νομικών συλλογών δεν θα έπρεπε να κάνουν χρήση ενός τόσο σημαντικού υλικού, όταν ο ίδιος ο νομοθέτης το αναγνωρίζει σαν πηγή δικαίου. Ο Ν. Πανταζόπουλος²³, φανατικός οπαδός του εδιμικού δικαίου, είχε μιλήσει για έναν έντονο εσωτερικό ανταγωνισμό μεταξύ δετού και εδιμικού δικαίου. Θα πρότεινα ότι πρόκειται μάλλον για έναν δημιουργικό διάλογο μεταξύ δετού και εδιμικού δικαίου αποδεκτό τόσο από τους δύο πόλους εξουσίας (πολιτεία, εκκλησία), όσο και από την κοινωνική πραγματικότητα.

Τέλος, θεωρώ, –αντίθετα από ότι έχει υποστηριχθεί μέχρι σήμερα–, ότι οι συντάκτες αυτών των συλλογών ήταν εξαιρετικοί νομικοί οι οποίοι συγχρόνως καλούνταν να εφαρμόσουν το δίκαιο και οι οποίοι παρά τις αντίξοες πολιτικές καταστάσεις της εποχής τους ή ίσως ακριβώς λόγω αυτών των συνθηκών, προσπάθησαν, αφενός να συμβάλλουν στην καλύτερη απονομή δικαιοσύνης, αφετέρου, να διατυπώσουν μια νέα πρό-

22. C. VIII. 52. (53). 2.

23. Όπως, π.χ., Ν. Πανταζόπουλος, «Αί κωδικοποιήσεις ως έκφρασις τῆς ἐσωτερικῆς πάλης τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου», *Περιοδικὸν Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, τεῦχος 127, Ἀθήνα, 1953, (*Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Ν.Ο.Ε.*, 1Θ', Ἀντιχάρισμα στὸν Ν. Πανταζόπουλο, τεῦχος Β', Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 49-59) καὶ «Ὁ ἐσωτερικὸς ἀνταγωνισμὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου ὡς ἐπίπτωσις τῆς Λατινοκρατίας», *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Ν.Ο.Ε.*, 1Θ', Ἀντιχάρισμα στὸν Ν. Πανταζόπουλο, τεῦχος Β', Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 173-178.

ταση κωδικοποίησης του Δικαίου πιο αποτελεσματική και πρακτική για την καλύτερη αντιμετώπιση των αναγκών της εποχής τους. Το έργο τους διακόπηκε βίαια από την Οθωμανική κατάκτηση.

SUMMARY

LISA BENOÛ: *Les recueils de lois du XIVe siècle : expression de l'encyclopédisme byzantin ou nouvelle proposition de codification ?*

La question qui se pose n'est pas nouvelle et elle ne concerne pas uniquement les recueils de lois du XIVe siècle. Elle est liée avec l'historiographie du droit byzantin. L'avis prépondérant des spécialistes contemporains est que la riche tradition manuscrite des textes juridiques byzantins n'a aucune relation avec le système juridique byzantin et représente, principalement, la « propagande » impériale. Selon cet avis, le système juridique byzantin consiste en une combinaison de divers droits coutumiers en corrélation avec les textes de l'Ancien Testament.

Or l'Empire byzantin a bel et bien existé pour environ dix siècles, sous le même système politique, la même idéologie, le christianisme, la langue grecque étant la langue parlée et écrite de la grande majorité des sujets, du pouvoir aussi. Nous nous trouvons donc devant un paradoxe historique : une entité politique de dix siècles sans un système juridique précis.

Plus spécialement, pour l'époque des Paléologues, les spécialistes, –juristes et historiens –, reconnaissent l'existence d'une renaissance des lettres et des arts, mais, par contre, en ce qui concerne le droit, ils considèrent qu'il n'existent ni une éducation juridique, ni d'œuvres importantes et que la pratique juridique n'était pas conforme à la législation.

Cependant, d'une part, les juristes byzantins ont eu la même éducation que leurs contemporains représentants de la renaissance des lettres, étant donné que les études de droit à Byzance faisaient partie de la philosophie et de la rhétorique, et d'autre part, pendant cette époque ont été rédigés, le *Procheiron auctum*, la *Synopsis minor*, l'*Hexabiblos* de Constantin Harménopoulos, l'*Hexabiblos Aucta*, le *Florilegium Lesbiacum*, le *Syntagma* de Matthieu Blastarès, l'*Épitomè canonum* de Constantin Harménopoulos, les deux derniers représentant les recueils des canons de l'Églises les plus connus de l'époque.

Les rédacteurs de ces recueils de lois, afin de rédiger leur texte, ont

eu recours aux textes juridiques des plus anciens aux plus récents, y compris aux coutumes et aux décisions des tribunaux, aux nouvelles des empereurs, en introduisant également celles des Paléologues.

L'opinion des spécialistes contemporains, selon laquelle ces recueils ne représentent pas la réalité juridique de leur époque, se fonde justement sur ce tri de diverses sources, sans respect ni de la datation, ni de la nature des dispositions choisies.

Or, les juristes byzantins, sous la restriction explicite de Justinien de l'abrogation de loi, d'une part préféraient laisser la désuétude s'en charger, et, d'autre part, choisissaient les lois considérées comme ayant une utilité pour la pratique juridique de leur époque. Par ailleurs, depuis Constantin au IVe siècle, la coutume était acceptée comme ayant force de loi sous certaines conditions.

Je pense que les juristes byzantins du XIVe siècle étaient des excellents juristes et praticiens, – des juges –, et, que, dans des circonstances extrêmement difficiles, ils se sont adonnés à rédiger ces recueils afin, d'une part, de contribuer à l'administration de la justice, et d'autre part, d'avancer une nouvelle proposition de codification de lois, plus efficace et plus pratique conforme aux nécessités de leur époque. Leur effort a été interrompu par la conquête ottomane.